

byly homologické s lingvistickou adaptací *Homo sapiens*. Řešením by mohla být téze, že jazyk je projevem výrazného rozvoje kognitivních schopností člověka, které umožňují vytvářet mentální modely založené na vnitřní reprezentaci (*mental representations*) okolního světa. Primárním smyslem lingvistické kompetence by byla tvorba kognitivních modelů reality, nikoliv komunikace, jež by představovala vedlejší, sekundární důsledek této kognitivní adaptace.

Semiotická antropologie

Inspirace synchronními lingvistickými metodami měla za následek vytvoření nového programu kulturní antropologie, která se již nezaměřuje pouze na popis kulturních projevů, ale analýzou kultury na vyšší rovině abstraktnosti studuje strukturu, řídicí prvky jevových znaků kultury. Kultura je pojata jako systém znaků. Úkolem antropologie je studium znakového systému kultury, které má za cíl odhalení pravidel, prostřednictvím kterých kultura organizuje svůj život. Znakovost je společným jmenovatelem lidského jazyka a kultury. Znak jsou hlavními stavebními kameny vnitřní mentální reprezentace světa v lidském vědomí, která má, jak předpokládáme, lingvistickou povahu. Kultura je pak kolektivním rozšířením a sdílením tohoto semiotického (znakového) modelu reality. Řada badatelů navíc zdůrazňuje, že rozšiřování kognitivní semiogenetické kapacity, tedy schopnosti centrální nervové soustavy vytvářet znaky, v evoluční linii savců a primátů představuje jeden z mála jasných projevů růstu komplexnosti ve vývoji přírody. *Thomas Sebeok*, inspirován redukcionismem *Richarda Dawkinse*, pokládá ustavování znakových systémů za hnací motiv evoluce. Vznik lidského jazyka a kultury můžeme pokládat za dosavadní vrchol procesu semiogenese v přírodě.

Vymezení znaku

Znak se stal ve dvacátém století jedním z ústředních termínů antropologie a později i většiny společenských věd. Problematikou znaku se zabývali antičtí, středověcí i karteziánští filosofové, dále *Giambattista Vico*, *Wilhelm Leibniz*, *John Locke* nebo *David Hume*. Novým

způsobem byl znak vymezen na půdě synchronní lingvistiky počátku dvacátého století.

Intuitivně je jasné, že zvuky řeči nemají zpravidla přímý vztah k předmětům, o kterých hovoříme. Tato skutečnost je vyjádřena termínem *arbitrariness* (libovolnost, arbitrárnost) a souvisí se *znakovou povahou jazyka*.

Ferdinand de Saussure a nezávisle Němec *Karl Buhler* a Američan *Charles S. Peirce* oživil myšlenku známou již řeckým stoikům a středověkým scholastikům, že *jazyk je systém znaků*. Z této téze vyplývají především dva fakty. Za prvé, že *znak má zastupnou funkci*. To znamená, že při komunikaci hovoříme o skutečnosti, která je mimo vlastní jazyk a na kterou zprostředkovaně odkazujeme.

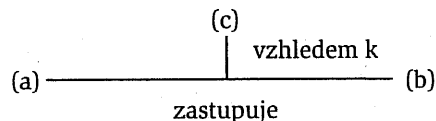
Hovoříme-li o určitém předmětu, vyslovíme slovo „stůl“. Toto slovo je shlukem hlásek a fyzikálním zvukem, chvěním vzduchu vyvolaným pohybem našich mluvidel. Skutečnost, že si jako znalci češtiny vybavíme „dřevěnou desku se čtyřma nohama“, je dána konvencí, společenskou dohodou o vztahu mezi artikulovaným zvukem „stůl“ a dotýčným předmětem. Tuto dohodu jsme si osvojili učením mateřskému jazyku.

Kromě zástupné funkce jazyka vyplývá z definice jazyka jako systému znaků i vnitřní organizovanost. V našem výkladu musíme odlišit *systém* od *struktury*. *Systém* je definován jako množina prvků a vztahů na prvcích definovaných. *Struktura* zahrnuje pouze množinu relací, protože povaha a hodnota prvků je dána jejich postavením v rámci těchto vztahů.

Pojetí znaku u *Ferdinanda de Saussura* je *bilaterální*. V literatuře je Saussurovo vymezení znaku charakterizováno jako *substanční*. Znak představuje dyádu, tvořenou dvěma složkami: *označovaným (signifié) pojmem (concept)* a *označujícím (signifiant) akustickým obrazem (image acoustique)*. Pojem „stůl“, vznikající v našem mozku, na sebe bere prostřednictvím hlasového aparátu zvukovou podobu. Americký lingvista *Charles S. Peirce* publikoval definici znaku, pro kterou se vžil název *relační*. *Peircova* definice zní:

Znak je smyslově uchopitelnou entitou (a), zastupující entitu materiální nebo ideální povahy (b), vzhledem ke společné dispozici (c), sdílené mluvčím i adresátem.

Tyto vztahy lze graficky znázornit tzv. *relačním trojúhelníkem*:

Prvek (a) nazýváme *vehikulum*, prvek (b) představuje *objekt*, který je prvkem (a) zastupován.

Vrátíme-li se k našemu příkladu, objekt (b) reprezentuje konkrétní stůl, o kterém mluvíme, zatímco vehikulum (a) je samotné slovo „stůl“. Objektem (b) je cokoli, o čem hovoříme, včetně nehmotných, abstraktních nebo neexistujících předmětů. Vehikulum (a) musí mít materiální povahu, aby bylo registrovatelné lidskými smysly. V artikulované řeči je vehikulum (a) zvukové, při vizuální komunikaci nebo v písmu má optický charakter.

Třetím prvkem Peircovy definice je *dispozice* (c) neboli význam, odrážející společnou schopnost mluvčího i adresáta přiřazovat zastupující vehikulum (a) k zástupnému objektu (b). Díky kolektivně sdílené jazykové dispozici (c) jsme během komunikace schopni odkázat zvukem „stůl“ (a) k předmětu (b) a je nám porozuměno.

Pokud bychom se ve výkladu omezili na vztah mezi vehikulem (a) a dispozicí (c), pohybovali bychom se na půdě Saussurovy substanční definice. Vehikulum (a) by v tomto případě představovalo akustický obraz (*image acoustique*) a prvek (c) pojem (*concept*).

Charles S. Peirce vypracoval na základě vztahu vehikula (a) a objektu (b) následující klasifikaci znaků:

1. Pokud je relace mezi vehikulem a objektem konvenční, hovoříme o symbolech. Slovo „stůl“ má symbolický charakter, protože jeho hlásky se akusticky „nepodobají“ dřevěnému předmětu, který označuje.

2. Je-li konvenčnost vztahu vehikula a objektu narušena a vehikulum je v určité míře podobné objektu, jedná se o ikóny. Příkladem ikónů v lidské řeči jsou tzv. onomatopoická (zvukomalebná) slova, napodobující akusticky zvuky nebo činnosti, na které odkazují (mňoukat, cinkat, hafat, šeptat).

3. Jestliže se vehikulum přímo vztahuje k objektu a je tímto objektem modifikováno, mluvíme o indexech. V přírodě je například indexem ohně jeho kouř.

V Peircově relačním trojúhelníku jsme vrchol (c) nazvali dispozicí, která umožňuje při *procesu semiosis*, tj. přiřazování vehikula (a) k objektu (b), smysluplnou komunikaci. Nabízí se otázka, čím jsou tyto dispozice dány, jakým způsobem je člověk získává a jak se realizace dispozice během komunikace uskutečňuje? Stručně řečeno - musíme řešit problém, jak získávají slova nebo znaky význam. Tato problematika zajímala již staré Řeky.

Filosof *Platón* je autorem dialogu *Kratylos*, ve kterém vystupují tři postavy: *Sokrates*, *Kratylos* a *Hermogenes*. Kratylos hájí stanovisko, že povaha slov odpovídá přirozeným vlastnostem označovaných předmětů. Naproti tomu Hermogenes se domnívá, že význam slov je dán dohodou mezi lidmi.

Současná lingvistika se kloní k Hermogenově názoru a považuje slova lidského jazyka za symboly, ustavené kulturně a historicky podmíněnou sociální konvencí. Jedinou výjimku reprezentují slova zvukomalebná (onomatopoická), pro které by platil Kratylův výklad. Zůstává otevřenou otázkou, zda onomatopoické výrazy nepředstavují pozůstatky evolučně staršího stádia jazyka, ve kterém existovala sémanticky-emocionální vazba mezi pojmy a předměty.

Základy sémiotiky

Saussurovo a Peircovo vymezení znaku se nevztahuje pouze na jazyk, který je jenom jedním z řady případů výskytu znaku. Speciální věda, zabývající se znaky, jejich vztahy a klasifikací, se nazývá sémiotika. V roce 1938 vydává v Chicagu americký filosof a logik Charles William Morris (1901 - 1979) knihu Základy teorie znaků (*Foundations of the Theory of Signs*), která se stala jedním ze základních děl sémiotiky. Charles W. Morris stanovil 4 složky procesu *semiosis*:

1. *vehikulum*, které působí jako znak
2. *designát* neboli objekt
3. *interpretans*, účinek na příjemce, díky němuž se dané vehikulum jeví jako znak
4. vlastní *interpret*, příjemce znaku

Vztah vehikula (znaku) a designátu (objektem) posuzuje sémantika, nauka o významech znaků. Relace mezi dvěma vehikuly (znaky) studuje syntaktika a na vzájemný vztah vehikula (znaku) k interpretu (příjemci) se zaměřuje pragmatika. Semiotika se tedy člení do tří dílčích odvětví: na sémantiku, syntaktiku (syntax) a pragmatiku. Charles William Morris chápe jazyk jako „intersubjektivní množinu znakových vehikul, jejichž užívání je vymezeno syntaktickými, sémantickými a pragmatickými pravidly“. Lidská vokální komunikace je jedním z řady případů takto vymezeného jazyka, který může nabývat mnoho podob. Mluvíme o různých specializovaných formách jazyka, například o jazyce logiky, matematiky, přírodních, společenských věd, umění, etiky, estetiky nebo filosofie. Morris své myšlenky shrnuje v důležitém postulátu:

Sémiotika poskytuje základ pro porozumění hlavním formám lidské činnosti a jejich vzájemným vztahům, protože všechny tyto činnosti a vztahy se odrážejí ve znacích, které tyto činnosti zprostředkovávají.

Sémiotika prodělala v posledních desetiletích bouřlivý rozvoj, často charakterizovaný jako „sémiotická revoluce“. Z nauky pojednávající výlučně o znacích se stala vědou o systémech a hermeneutickým oborem. Objektem výzkumu sémiotiky, obohacené o poznatky kybernetiky, matematické logiky a sémantiky, se staly všechny aspekty lidské společnosti a kultury. S touto orientací souvisí i širší vymezení znaku, než které podávali jazykovědci v první polovině dvacátého století. Podle *Ivana Bystřiny* je znak „materiálně energetický, smyslově vnímatelný objekt (proces, událost), obsahující producentem intendovanou informaci o označovaném“.

Sémiotikové se hlásí kromě Ferdinanda de Saussura, Romana Jakobsona, Charlese S. Peirce a Charlese W. Morrisse k *Michailu Michajlovičovi Bachtinovi*, *Viktoru Šklovskému* a dalším představitelům ruského formalismu. K problematice sémiotiky má blízko řada francouzských intelektuálů, mezi které náleží strukturalista *Roland Barthes*, psycholog *Jacques Lacan*, filosof dekonstrukce *Jacques Derrida*, filosof *Jean Baudrillard*, literární teoretička *Julia Kristevová*, filosof *Jean-Francois Lyotard*, strukturalista *Gérard Genette*, strukturalista *Algirdas Julien*, strukturalista a literární teoretik *Tzvetan Todorov*. Mezi známější před-

stavitelé sémiotiky patří dále Ital *Umberto Eco*, Estonec *Jurij Michajlovič Lotman* a Ivo *Osolobě*, působící v Brně.

V antropologii se sémiotická analýza plně uplatnila až v rámci symbolické antropologie, formující se v sedmdesátých a osmdesátých letech ve Spojených státech amerických.

Strukturalismus

Za druhé světové války se do Spojených států amerických uchýlili francouzský etnolog Claude Lévi-Strauss a představitel Pražského lingvistického kroužku, ruský lingvista Roman Jakobson. Zde se sblížili jednak s žáky amerického antropologa německého původu Franze Boase, jednak se zástupci amerického strukturalismu, soustředěnými kolem newyorského lingvistického kroužku (*Linguistic Circle of New York*). Výrazem této spolupráce a prolnutí rozmanitých jazykovědných a antropologických tradic byl vznik strukturalistické školy kulturní antropologie, jejíž nejvýznamnější osobností se stal *Claude Lévi-Strauss*. Termín *structure* byl poprvé použit v terminologii Pražského lingvistického kroužku v roce 1929. Ferdinand de Saussure, který je považován za vlastního zakladatele strukturalismu v jazykovědě, hovořil pouze o jazykovém *systému*. Synchronní metoda strukturalismu je založena na určitých vlastnostech jazyka, odhalených lingvisty koncem devatenáctého a začátkem dvacátého století. Podstatu přechodu od mladogramaticky zaměřené lingvistiky ke studiu jazyka jako souboru znaků, ustavených vzájemnými vztahy, lze shrnout Saussurovým výrokem: „Jazyk je forma, nikoliv substance“.

Principy strukturalismu jsou odvozeny kromě přednášek Ferdinanda de Saussura z fonologických prací polského jazykovědce *J. Baudouina de Courtenay*, působícího v druhé polovině minulého století v Kazani, a ze studií *Nikolaje S. Trubeckého*, významného ruského představitele pražské školy, autora *Základů fonologie (Grundzuge der Phonologie)* z roku 1939. Nikolaj Trubeckoj rozeznává fonetiku jako nauku o fyzikální povaze hlásek lidské řeči a fonologii, pojednávající o distinktivní funkci fonémů, odlišujících navzájem význam různých morfémů. Repertoár fonémů určitého jazyka se odkrývá při srovnávání významů jednotlivých slov: například zvuková odlišnost fonémů „ž“ a „š“ ve slovech „žít“ a „šít“